

A hetvenéves Jankovics Józsefnek

*Bujtás László
Zsigmond*

HOLLANDIAI PEREGRINUSAINK IDEGENSÉGÉLMÉNYE A 17–18. SZÁZADBAN

A magyar peregrinatio academica legjobban dokumentált területe kétségkívül annak Hollandiába irányuló része. Peregrinusaink benyomásait számos útinapló, peregrinuslevél őrizi. A bennük található adatok feldolgozása évtizedek óta folyik, többek között a címben említett téma szempontjából is. Elsőként Jankovics József elemezte külföldön tanuló diákjaink benyomásait, főként arra a kulturális sokkra hívva fel a figyelmet, amit a két eltérő, a korakapitalista és a feudális rend közötti különbség érzékelése okozott diákjainknak.¹ Kármán Gábor főleg a 17. századra koncentrálna arra tért ki, hogy a fennmaradt forrásokból mennyire fejthető ki azok szerzőinek identitása és az általuk külföldön tapasztalt feldolgozása.² Ugyanezt a vonalat folytatta Rizsányi Attila, aki egyetlen szerző, Bethlen Miklós idegenségérzetét kísérelte meg felfejteni az erdélyi kancellár önéletírása alapján.³ Legutóbb pedig Bozzay Réka vizsgálta imagológiai szempontból, hogy miként látták egymást magyarok és hollandok.⁴

¹ JANKOVICS József: A magyar peregrinusok Európa-képe, in BÉKÉSI Imre, JANKOVICS József et al. (szerk.): *Régi és új peregrináció: magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon*, Bp., Szeged, Scriptorum, Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság, 1993, II, 556–564.

² KÁRMÁN Gábor: Identitás és határok. 17. századi magyar utazók nyugaton és keleten, *Korall* 26(2006), 72–98.

³ RIZSÁNYI Attila: „Qui multorum mores videt et urbes, az használ”. Idegenségtapasztalat és énfelmérés Bethlen Miklós önéletírásában, *Tanulmányok*, III. évfolyam, 2017/2, Újvidék, BTK, 139–156.

⁴ BOZZAY, Réka: Wie sahen sie einander? Ungarische Studenten über die Niederlande und ihre Einwohner, Niederländer über die Ungarn, in BÁRÁNY, Attila, BOZZAY, Réka, ANTAL Bacsá, Balázs (eds.): *The Image of States, Nations and Religions in Medieval and Early Modern East Central Europe*, Debrecen, MTA TKI, 2018 (Memoria Hungariae, 5), 177–190.

Az említett közlemények és a hollandiai peregrinációval foglalkozó cikkek nagyjából-egészében feltérképezték azokat a területeket, amelyek hollandiai peregrinusaink számára idegennek tűntek, így mára kialakultak azok az idegensztereotípiák, melyek diákjaink Hollandia-képét jellemzik. Ezek címszavakban a következők: itthon nem létező funkciójú építmények (csatornák, zsilipek, hajóépitő üzemek), intézmények (tőzsde, szociális, foglalkoztató és büntető intézmények), folyamatok, jelenségek (ipar, kereskedelem), eltérő építkezési mód, ruházat, étkezés és nem utolsósorban a pénzéhes holland közember képe.⁵

E közlemény célja, hogy a mostanáig kialakult idegensztereotípiák mellett eddig nem vagy alig tárgyalt jelenségeket is bevonjon diákjaink idegenségélményének vizsgálatába; az eddigiéknél részletesebben mutassa be az idegenség rögzítésének formáit; megvizsgálja, milyen jelenségekben érhető tetten peregrinusaink idegenségérzete;⁶ felvesse azt a kérdést, hogy lehetett-e összefüggés egykori diákjaink idegenségélménye és idegenségérzete között.

Idegenségélmény

A bevezetőben említett tanulmányok szinte mindegyike hivatkozik az apodemikus utazásokkal kapcsolatos követelményekre: azokra a gyűjteményes kötetekre, melyek azokat a láttnivalókat tartalmazták, melyeket egy adott országban, városban illendő volt meglátogatni, valamint az úton, esetleg utólag készítenő napló vezetésének szabályaira és az utazási instrukciókra. Hollandia ez utóbbi szempontból különleges, mert fennmaradt egy olyan, kifejezetten magyarok számára készült utazási instrukció, mely célzottan az ország felkeresendő nevezetességeit taglalja.⁷ A jegyzék általában csak felsorolásszerűen említi a nevezetességeket, és csak néhány épületnél, például az amszterdami portugál zsinagógánál jelzi konkrétan, hogy ott mire kell figyelni, vagyis mi a „más” (idegen).⁸ Ez azt is jelenti, hogy peregrinusaink azon feljegyzései, melyek a látottakat rögzítik, alapesetben – éppen a láttnivalók kötelező felkeresése miatt – nem sokat árulnak el idegenségélményükről. Ennek felfejtéséhez leginkább az egyes nevezetességekhez fűzött személyes (szubjektív) megjegyzéseik nyújthatnak segítséget.

Hollandiában tanult diákjaink idegenségélményének számos olyan aspektusa van, melyekről eddig nem vagy alig esett szó. A *tengerrel* mint ismeretlen jelenséggel diákjaink azon csoportja, mely Hamburgban hajóra szállva a tengeren át közelítette meg Amszterdamot, és úgy lépett Hollandia területére, már megérkezése előtt megis-

⁵ Ezek jórészt már a 17. század elején írásba foglalja Szepsi Csombor Márton. Vö. Uő.: *Europica varietas*, in: *Szepsi Csombor Márton összes művei*, s. a. rend. Kovács Sándor Iván, KULCSÁR Péter, bev. K. S. I., Bp., Akadémiai, 1968 (Régi Magyar Próza Emlékek, 1), 186–202.

⁶ Idegenségélményen e közlemény keretei között annak általánosan használt jelentését, vagyis a másság (mi és ő, saját és idegen közötti különbség) megtapasztalását, felismerését, idegenségérzeten annak köznapi jelentését, az idegenlét megtapasztalását értem.

⁷ BUJTÁS László Zsigmond: Instrukció Hollandiába induló peregrinus számára (1689 és 1702 között), *Lymbus - Magyarságtudományi Közlemények* 9(2011), 220–223, 227–235.

⁸ Uo., 221, 229.

merkedett. 1712-ben Szilágyi András Dokkum közelében már lemondott az életéről, miután csónakjukat a viharos tenger a hajó mellől elragadta és magával sodorta, de azután szerencsésen megmenekült.⁹ 1756-ban Pétsi Péter számára a habokból kiugró delfinek még kellemes látványt jelentettek,¹⁰ de egy hosszú szélvihart a tengeren túlélve így adott hálát megmeneküléséért: „Bizony a tengeri hajokasban teczik ki Istennek böltsessége, az embernek a szélveszek közt meg tartásából látzik ki Attyai tudálatos gondvisele.”¹¹

A tenger kiszámíthatatlanságát azok is megtapasztalhatták, aki a szárazföldön keresztül érkeztek az országba, de kirándulásiak során a tengerre merészkedtek. Bethlen Miklós is átélte a halálfélelmet, amikor Zierikzee közelében éjjel a hajójuk megfeneklett.¹² A tengeri betegség, az ezzel járó rosszullet, hányás szintén sokaknak jelentett „újdonságot”, és nemcsak a tengeren, hanem a belföldi, a csatornákon hajóval való közlekedésnél is sokaknak okozott gondot.¹³ Somody István 1789-ben például, miközben részletesen feljegyezte a betegség tüneteit másoknál, azt is rögzítette, hogy saját maga miként kerülte el vagy mérsékelte a rosszulletet, és emlékeztetőként leírta a tengeri utazás maga által leszűrt szabályait is.¹⁴

A tenger peregrinusainak barátságosabb arcát is mutatta. Az apály–dagály-jelenséget szinte minden olyan diák megtekintette, aki a Hágától nem messze fekvő Scheveningenbe eljutott. Volt köztük olyan, aki csak a fövényen sétált, és közben verseken elmélkedett,¹⁵ míg más a puszta szemlélésen kívül emlékül kagylókat és csigákat gyűjtött,¹⁶ ismét más nem sokkal megérkezése után, majd máskor is megmártózott az óceánban,¹⁷ sőt olyan is volt, aki az őt szállító és az apály miatt várakozó hajóból kiszállva gázolt a sekély tengerben, és mosta meg a lábait.¹⁸

Az itthonitól eltérő nedves, párás, előszörre bódító *időjárás*sal diákjaink már érkezéskor szembesültek, és számosan gyengélkedéssel töltötték az első heteket. Csernátoni Gajdó Dániel 1722-ben arra panaszkodott, hogy az „itt való ég igen inelemens”,¹⁹ míg Szilágyi Sámuel 1739-ben abban reménykedik, hogy hetekig tartó hidegtelese után felépülve „az Belga éghöz, éléshez szokván” egészségesebb lesz.²⁰ Az előbb-utóbb beköszöntő tél kapcsán saját bőrükön kellett tapasztalniuk, hogy az akkori házakban

⁹ CZIBULA Katalin: Szilágyi András protestáns prédikátor naplója, *Lymbus MTK* 2(2004), 145.

¹⁰ PÉTSI Péter útinaplója, OSZK Kézirattár, Oct. Lat. 460, f. 21v.

¹¹ Uo.

¹² BETHLEN Miklós *önéletrésze*, kiad. V. WINDISCH Éva, Bp., Szépirodalmi, 1955 (Magyar Századok), I, 189.

¹³ *Egy erdélyi gróf a felvilágosult Európában. Teleki József utazásai, 1759–1761*, s. a. rend. TOLNAI Gábor, Bp., Akadémiai, 1987 (Régi Magyar Próza Emlékek, 7), 142.

¹⁴ SOMODY István útinaplója, OSZK Kézirattár, Oct. Hung. 755, ff. 79v–80r.

¹⁵ Keresztesi József akadémiai utazása a külföldön, *Theologiai Szemle* 5(1929/1–3), 184.

¹⁶ SOMODY: i. m., f. 60v, 81v.

¹⁷ SZILÁGYI Mihály útinaplója, TTREK Nagykönyvtár, R 584, 53, 69.

¹⁸ DÚZS Sándor: Hogy utazott 170 évvel ezelőtt a magyar calvinista candidatus, *Protestáns Új Képes Naptár* 31(1885), 54.

¹⁹ Csernátoni Gajdó Dániel Teleki Sándornak. Leiden, 1722. október 29. MNL OL, P 662, 48. d.

²⁰ SZABÓ Botond: Piskárkosi Szilágyi Sámuel peregrinációja (1738–1742), *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum* 21(1985), 154.

gyakorlatilag nem volt fűtés, Bethlen Miklós szavaival: „nem volt ott a szokás szerint semmi tapaszos padlású házak, sem kemence, hanem csak kéményaljak”.²¹ Szintén ő jegyezte fel, hogy a tűz előtt kuporogva úgy tanult, hogy „egy afféle vékony fekete cserépforma követ, mely Németországban terem, és a házakat fedik vele, tartottam a tűznél, megmelegítettem, és úgy írtam rajta”.²²

Az már eddig is ismert volt, hogy az itthonitól eltérő étrend sokaknak okozott gondot. Keresztesi Józseftől már eddig is tudtuk, hogy melyek voltak a holland étrend sajátosságai.²³ Az is köztudott, hogy a magyar gyomornak szokatlan ételek miatt diákjaink gyakran „magyarosan” főztek²⁴ vagy főzettek maguknak.²⁵ Ez furcsa módon azokat is érintette, akik „szabad asztalhoz” (kedvezményes étkezési lehetőség) jutottak valamelyik egyetemi városban, és emiatt szerencsésnek kellett volna, hogy érezzék magukat. Miskolczy Szigyártó János 1715-ben Franekerben ezt írta be naplójába: „A Bursai szegény élet bennünket ijesztvén kezdtünk főzteni Gilytivel”.²⁶ Egy korabeli adat szerint a kinti menzai koszt a holland diákoknak sem ízlett,²⁷ ami érthetővé válik, ha szemügyre vesszük a Franekerben tanulók heti menüjét 1772 augusztusának végéről, szeptember elejéről. Az étlapot valóban nem a változatosság jellemezte, mivel vacsorára a hét napjából hatszor szerepelt benne hideg, édes cibereleves és ötször vaj és sajt, mely utóbbiakból a hét folyamán többször jutott ebédre is.²⁸

Az első látásra szembetűnő és az érzékszervekkel is érzékelhető másságjelenségek mellett fontos, de eddig nem érintett terület a *vallási* másság kérdése, főleg, ha figyelembe vesszük, hogy peregrinusaink nagy része teológiát tanult. A korábbi apodemikus irodalomból áthagyományozódó látnivaló-thesaurus természetesen minden városban kijelölte a felkeresendő templomokat.²⁹ Ezeknek az útinaplókban található építészeti leírása viszont nem árul el túl sokat diákjaink valódi benyomásairól. A látogatások már-már rutinszerű jellegét mutatja, hogy aki eljut az amszterdami Nieuwe Kerkbe, ahol a gályarab-szabadító Michiel de Ruijter emlékműve található, az admirális nevét érdekes módon nem kapcsolja össze a gályarab prédikátorok történetével.³⁰ Kivétel ezalól Keresztesi József, aki tudott arról, hogy a magyar prédikátorok az admirálisnak köszönhették szabadulásukat.³¹ A templomok leírásánál ezért inkább érdekesesek azok a feljegyzések, melyek az egyes vallási közösségek életét, az istentiszteletek mikéntjét örökítik meg.

²¹ BETHLEN: i. m., I, 184.

²² Uo.

²³ Keresztesi József akadémiai utazása a' külföldön, *Theologiai Szemle* 9(1935/1–6), 145.

²⁴ SZATHMÁRI PAKSI Pál levelei Franekerből, közli: HÖRCSIK Richárd, *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve* 2(1982), 241.

²⁵ BETHLEN: i. m., I, 183, 185.

²⁶ DÚZS: i. m., 52.

²⁷ HERMÁNYI DIENES József: Nagy Enyedi síró Heráklitus, és – Hól mosolygó 's hól kaczagó Demokritus, in *Hermányi Dienes József szépprózai munkái*, s. a. rend. S. SÁRDI Margit. Bp., Akadémiai, 1992 (Régi Magyar Prózai Emlékek, 9), 443.

²⁸ SZILÁGYI: i. m., 1.

²⁹ BUJTÁS: i. m., 220–223, 227–235.

³⁰ DÚZS: i. m., 49.

³¹ Keresztesi József akadémiai utazása, *Theologiai Szemle* 5(1929/4–6), 380.

Peregrinusaink döntő része a *református* felekezethez tartozott, így a legnagyobb figyelmet e felekezetnek szentelik, és ennek kapcsán jegyzik fel az otthonitól eltérő jelenségeket. Szepsi Csombor Márton például 1618-ban megdöbbenve tapasztalja, hogy az egyik vlissingeni református templomban egyszerre több pap vezeti az istentiszteletet.³² Pétsi Péter 1757-ben – miközben az utrechti angol templomban magyar diáktársaival úrvacsorán vesz részt – arra figyel fel, hogy arra egy kerek asztal körül kerül sor. Két év múlva Delftben az tűnik fel neki, hogy a hollandok úrvacsoraoasztás-
ra fekete ruhát öltenek.³³ Ugyancsak ő az, aki – orvostanhallgató létére – 1758-ban Amszterdamban „experientae causa” végighallgat egy prédikációt.³⁴ Szilágyi Mihály az 1770-es évek elején gondosan feljegyzi, hogy a franekeri egyetemi templomban a különböző évszakokban pontosan mikor vannak istentiszteletek,³⁵ míg Somody István 1790-ben a Hollandiában tapasztalt általános istentiszteleti rendet örökíti meg.³⁶

A hollandiai francia református egyház, mely a Franciaországból több hullámban Hollandiába menekült hugenották lelki gondozását ellátó sajátos képződmény volt, a holland templomoknál és istentiszteleteknél érzékelhetően kisebb arányban tűnik fel a forrásokban. Nyilván nem véletlen, hogy főleg főnemesi peregrinusaink tesznek róla említést, tekintve, hogy az oda szükséges nyelvtudással ők rendelkeztek, vagy a nyelvet kint kezdték el tanulni. Bethlen Miklósról tudjuk, hogy Utrechtben „a gallicana ecclesiába” járt istentiszteletre,³⁷ Teleki József viszont hasonló célból rendszeresen a hágai, elvétve a leideni „francia templomot” kereste fel.³⁸ Egyik alkalommal Hágában megfigyelte, hogy az úrvacsoraoasztás a francia egyháznál is az otthonitól eltérő módon történik, mivel a pap csak a mellette levőnek, illetve a vele szembe ülőnek nyújtja át a kenyeret és a bort, ezt követően azok már körbejárnak az alkalmon résztvevők között.³⁹ Unokabátyja, Sámuel is megemlíti, hogy a hágai francia templomban volt istentiszteleten.⁴⁰ A debreceni diák Szilágyi Mihály azt jegyezte fel naplójába, hogy a franekeri egyetemi templomban többször hallott francia papot prédikálni.⁴¹ Míg a három főnemesi peregrinus tudatosan választotta a francia közösséget, addig Szilágyi, aki a holland református egyházhoz tartozó templomba járt, csak véletlenszerűen találkozhatott az adott időpontban nyilván meghívott vagy helyettesítő francia pappal, de azt – mint a megszokottól eltérőt – feljegyezte.⁴²

³² SZEPSI CSOMBOR: i. m., 201.

³³ PÉTSI: i. m., ff. 26r, 64r.

³⁴ Uo., f. 46v.

³⁵ SZILÁGYI: i. m., 2.

³⁶ SOMODY: i. m., ff. 86v–87r.

³⁷ BETHLEN: i. m., I, 184.

³⁸ *Egy erdélyi gróf*, 126, 130, 136, 137, 138, 139, 146.

³⁹ Uo., 146.

⁴⁰ *Gróf Teleki Sámuel erdélyi kancellár úti naplója 1759–1763*, s. a. rend. ifj. BÍÁS István, bev. IMRE Sándor, Marosvásárhely, Kossuth Nyomda, 1908, 88.

⁴¹ SZILÁGYI: i. m., 58, 63, 65.

⁴² Mivel a pusztá tény rögzítésén kívül mást nem tesznek, nem tudni, hogy a francia egyházzal találkozók mennyire voltak tisztában az egyház kialakulásának előzményeivel.

Nem kerülte el diákjaink figyelmét, hogy az országban az általános békéért hálát adva, imádkozva minden évben általános böjti napot tartottak, mely a szegények számára történő gyűjtéssel-adakozással párosult.⁴³ Szilágyi és Somody István ehhez még hozzáfűzte, hogy Amszterdamban minden hét keddjén és csütörtökjén a reformátusok számára adományokat osztanak, ahol megfelelő ajánlólevél ellenében a magyarok is számíthattak pénzadományra.⁴⁴ Teleki Pál 1699-ben az európai keresztény üldözött hittestvérek számára az országban akkor zajló alkalmi gyűjtést jegyezte.⁴⁵

Ami az egyéb protestáns felekezeteket illeti, úgy tűnik, hogy az evangélikusok templomai nem igazán keltették fel peregrinusaink érdeklődését, pedig az amszterdamiak még a diákjaink által megnézendő nevezetességeket tartalmazó listán is szerepeltek.⁴⁶ Amikor Teleki József 1760-ban a városban járt, csak azt jegyezte fel, hogy tudja: két lutheránus templom van a városban, de hozzáfűzi, hogy ő nem a nagyobbban, a nevezetesebben járt, hanem a kisebbben.⁴⁷ Keresztesi József csak a nagyobb templomot említi, mely „tornyos, mellyen egy hatyü van”, ami arra utal, hogy nem járt bent, és istentiszteletükön sem vett részt.

Az evangélikus templomok iránti érdektelenséggel szemben a 18. század második felében sokan keresték fel – nyilván kuriózumként – az Utrecht közelében fekvő Zeistben működő *evangélikus* herrnhuti gyülekezetet. Mindegyikük észlelte árutermelő és önellátó életmódjukat, és azt is megfigyelték, miként zajlik náluk az istentisztelet, azt viszont, hogy evangélikusokról van szó, nem említik. Teleki József, aki 1760-ban volt a templomukban, csak annyit jegyzett fel, hogy „éppen a gyermekeket tanította a pap; igen szépen”.⁴⁸ Szilágyi Mihály, aki 1774-ban járt náluk, ezt írta be naplójába: „Enekles közben hegedülnek ’s orgonálnak a karba... Ekkor Sz. János Evangelioma 14. reszet olvasta egy gazda ember”.⁴⁹ Somody István 1789-ben szintén ellátogatott Zeistbe, és a következő benyomásokat vetette papírra: „...minekutánna mindnyájan be gyűltek, egy vers eneket el énekeltek, és azután az oskolájok Tanitoja egy Ujsagot olvasott el, de a ’ melly tsak az Herrnhutereknek más országokban való állapottyokról ’s változásokrol szollott”.⁵⁰

A Hollandiát felkereső diákjaink töredék részét kitevő evangélikus és unitárius diákok saját vagy a világlátásukhoz közeli felekezetek iránti érdeklődése, így például az, hogy az unitárius Ágh István számos *mennonita* közösségeket keres fel,⁵¹ kézenfekvő. Annál kevesebb adatunk van arra, hogy református peregrinusaink is meglátogatták volna az „elhajló” felekezeteket. Miskolczy Szigyártó János, aki útja során

⁴³ Keresztesi József akadémiai utazása, *Theologiai Szemle* 9(1935/1–6), 147.

⁴⁴ SZILÁGYI: i. m., 82–83; SOMODY: i. m., f. 87r–v.

⁴⁵ FONT: i. m. 261.

⁴⁶ BUJTÁS: i. m., 220, 228.

⁴⁷ *Egy erdélyi gróf*, 133.

⁴⁸ Uo., 134.

⁴⁹ SZILÁGYI: i. m., 89.

⁵⁰ SOMODY: i. m., f. 49r–v.

⁵¹ BOROS György: Ágh István püspök élete főtekintettel külföldi tanulására, tanári és irodalmi munkásságára, *Keresztény Magvető*, 70(1938/1), 12–13.

másokhoz hasonlóan szintén számos templomot keresett fel, 1714-ben, első amszterdami útja kapcsán említi a „sok féle Secták templomi”-t,⁵² egy másik útja során három magyar diáktársával együtt tért be a *kvékerek* (az ő szavaival: enthusiasták) amszterdami templomába is, és meglepetéssel vette tudomásul, hogy „mint egy fél óráig való halgatás után egy sipkás ember csak fel költ, és a Sz. Lélek inspiratioját kezdte exponálni”,⁵³ sőt utolsó amszterdami útja alkalmával a következőt jegyezte fel: „az Enthusiasták templomi és a Sectariusok templomi, kik circiter itt vadnak 32”.⁵⁴ A bevett felekezeteken kívüli közösségek iránti érdeklődése Utrechtben is megmutatkozott, mivel ott 1716-ban ezt írta naplójába: „Mennoniták és *Remonstránsok* Templomi, ugy a’ Papistáknak 16. Oratoriumi”.⁵⁵ A remonstránsok amszterdami templomában tett látogatását röviden Teleki József is említi 1760-ban,⁵⁶ a kvékerek ottani templomának megtekintését viszont részletesen megörökíti, furcsállva, hogy a hívek az istentisztelet során milyen hosszan hallgatnak.⁵⁷

Külföldön tanuló diákjaink felkeresték a zsidó templomokat is, de jóval kevesebben, mint a keresztény valláshoz tartozó felekezeteket,⁵⁸ és láthatóan idegenkedve fogadták azok szokásait. Bethlen Mihály 1693-ban az amszterdami portugál zsinagógában azt látta, hogy a Jeruzsálem pusztulásának emlékére böjtöt tartó, fejüket és kezüket megkötöző zsidók „nagy kiáltozással vitték végben cultusokat”, és hasonló benyomásokat szerzett a német zsidók zsinagógájában is.⁵⁹ A két zsidó közösséget meglátogatta Keresztesi József is, akinek a portugál zsinagógában a „kiáltozás” mellett az tűnik fel, hogy a nőket sűrű rostély takarja el.⁶⁰ Rajtuk kívül csak Szilágyi Mihály említi naplójában 1774-ben a portugál zsidók hágai zsinagógáját,⁶¹ és Somody István is csak azt jegyzi fel, hogy 1790-ben Amszterdamban járt a zsidók zsinagógájában.⁶²

Többen utalnak a szabad vallásgyakorlatra, de azt is észreveszik, hogy a református vallás kivételezett helyzetben van. Amikor Teleki József 1760-ban Amszterdamban jár, tanúja annak, hogy a nem református vallásúakat külön jegyzi be a polgárok könyvébe, ezt követően viszont mindenki szabadon lehet a maga választotta egyház-köztség tagja.⁶³ Somody István is érzékeli a református vallás vezető szerepét, amikor feljegyzi, hogy állami tisztségekre csak reformátusokat vesznek fel.⁶⁴

⁵² DÚZS: i. m., 49.

⁵³ Uo.

⁵⁴ Uo., 54.

⁵⁵ Uo., 53.

⁵⁶ *Egy erdélyi gróf*, 128.

⁵⁷ Uo., 133.

⁵⁸ Annak ellenére, hogy a hollandiai látványosságok jegyzékében mindkét amszterdami zsinagóga szerepelt. Vö. BUJTÁS: i. m., 221, 229.

⁵⁹ *BETHLEN Mihály útinaplója [1691–1695]*, s. a. rend. JANKOVICS József, Bp., Magyar Helikon, 1981 (Bibliotheca Historica), 42, 44.

⁶⁰ Keresztesi József akadémiai utazása, *Theologiai Szemle* 6(1930/1–3), 554.

⁶¹ SZILÁGYI: i. m., 85.

⁶² SOMODY: i. m., f. 84v.

⁶³ *Egy erdélyi gróf*, 132.

⁶⁴ SOMODY: i. m., f. 86r.

A hollandiai vallási viszonyokról csak Somody és Keresztesi ad áttekintést. Az előbbi azt emeli ki, hogy az országban az otthoni helyzettől eltérően nincsenek püspökök és eseperek, viszont az egyes egyházmegyék évente háromszor összegyűlnek, melyeken kötelező a megjelenés, míg az utóbbi azt figyeli meg, hogy a legnagyobb templomok többnyire a reformátusok kezén vannak, míg az egyéb felekezetek gyakran házakban gyűlnek össze.⁶⁵

Az *egyetemi* élet, az *oktatás* színvonala, az egy-egy szakterületre szakosodott professzorok nagy száma, a gazdag állományú egyetemi könyvtárak peregrinusaink nagy részét csodálattal töltötte el, így nem csoda, ha Hollandiát már a 17. század végén a „tudomány fészke”⁶⁶ vagy „a tudományok fellegvárának” (arx scientiarum) nevezték.⁶⁷ Volt, aki megörökítette, miként folyik a disputálás,⁶⁸ a doktorrá avatás vagy éppen azt, hogy disputációjának kiadása milyen költségekkel járt,⁶⁹ sőt volt olyan diákunk is, aki részletesen leírja a rektorváltás ünnepélyes körülményeit is.⁷⁰ Pántzél Pál és Somody István részletesen feljegyezték a teológus hallgatók számára bentlakást és ellátást biztosító leideni Staten College magyarokat is érintő diáktámogatási rendszerét.⁷¹

A *könyves kultúra* gazdagságára, a polgári jóléttel járó értékes magánkönyvtárak nagy számára már Tótfalusi Kis Miklós is felfigyelt.⁷² Az a tény, hogy akár egy városban belül tucatnyi vagy annál is több könyvkiadó és -kereskedő árulta portékáját, valamint a magánkönyvtárak értékesítésére gyakran tartott árverések mindenképpen újdonságot jelentettek. Teleki Pál már Hollandiába érkezése előtt azt írta egyik levelében, hogy „az könyveknek fészke” megy.⁷³ Pataki Sámuel, amikor 1722-ben maga mögött hagyta Utrechtet, egyszerre öt ottani könyvkereskedő nevét is felírta, akikkel jó viszonyt ápolt.⁷⁴ Számosan jegyezték fel, hogy aukciós könyvárveréseken vettek könyveket,⁷⁵ sőt olyan diákjaink is voltak, akik célzottan utaztak más városba (leginkább Amszterdamba), hogy ilyen alkalmakkor vásároljanak.⁷⁶ Somody István 1790-ben egy ilyen amszterdami útját így örökítette meg: „Ott mulattam három nap, míg a könyv kotya vetye, a mellyért oda mentem, tartott.”⁷⁷ Az árveréseket megelőzően kiadott könyvtárjegyzékek haszna hamar világhíressé vált, ezeket főleg főúri peregrinusaink használták gyakran könyvvásárlásaikhoz.⁷⁸

⁶⁵ Keresztesi József akadémiai utazása, *Theologiai Szemle* 11(1935/1–6), 145–146.

⁶⁶ Teleki Pál anyjának, Vér Juditnak. Franeker, 1696. szept. 18. Vö. FONT: i. m., 124.

⁶⁷ Enyedi István Teleki Pálnak, Nagyenyed, 1696. máj. 20. Vö. FONT: i. m., 99.

⁶⁸ *Egy erdélyi gróf*, 141.

⁶⁹ PÉTSI: i. m., ff. 45r–46r.

⁷⁰ SZILÁGYI: i. m., 66–67.

⁷¹ PÁNTZÉL Pál *önéletrésze és más munkái*, s. a. rend. FAZAKAS Gergely Tamás, Debrecen, Egyetemi, 2010 (Csokonai Könyvtár, Források, 14), 97; SOMODY: i. m., f. 61r–v.

⁷² JANKOVICS: i. m., 560.

⁷³ FONT: i. m., 116.

⁷⁴ PATAKI Jenő: Egy kolozsvári orvos-dinasztia: a Patakiak. Pataki Sámuel (primus) naplója, ld. http://mek.oszk.hu/05400/05413/pdf/pataki_patakicsalad.pdf, [9]. (Megtekintés: 2019. január 20.).

⁷⁵ SZILÁGYI: i. m., 55, 65, 72, 88, 163.

⁷⁶ *Egy erdélyi gróf*, 135.

⁷⁷ SOMODY: i. m., f. 82r.

⁷⁸ Deé Nagy Anikó: A könyvtáralapító Teleki Sámuel, Kolozsvár, EME, 1997, 263.

Az eddigi szakirodalom diákjaink idegenségélményét tárgyalva többször idézte már orvosnak készülő vagy ilyen érdeklődésű peregrinusaink beszámolóit az egyetemek theatrum anatomicumaiban folyó boncolásokról, ami az itthoni környezet-höz képest teljesen idegen jelenség volt. A természettudományok egy másik területét reprezentáló hollandiai magán- és botanikus kertek felkeresése szintén ismert – ezek mind méretükben, mind fajtagazdaságukban felülmúlták az itthoni hasonló kezdeményezéseket. A részben az előbbi területeket szemléltető-elegyítő raritásgyűjtemények meglátogatásáról szintén volt már szó, ahogy peregrinusaink fizikai és kémiai kísérleti eszközök iránti érdeklődésére is vannak adataink.⁷⁹ Alig foglalkozott viszont a szakirodalom azzal az élménnyel, melyet a fizikai és kémiai kísérletek megtekintése jelentettek diákjaink számára. Apáti Miklós leideni tanulmányai alatt az 1680-as évek második felében az ottani theatrum physicumot működtető Burcherus de Volder híres kísérleteinek volt szemtanúja,⁸⁰ míg Miskolczy Szigyártó János 1715-ben Wolferdus Senguerdius szintén leideni professzor „Phisicum Collegiumán” volt, aki utána „drága sok szép Philosophicum és mathematicum Instrumentumokat” mutatott neki.⁸¹ Szathmári Paksi Pál 1755-ben Petrus Camper franekeri professzornak a „machina electricával” folytatott kísérleteiről számol be Ráday Pálnak,⁸² míg Teleki József 1760-ban Leidenben részt vett Pieter van Musschenbroek professzor „phisika experimentális leczkájén”.⁸³ Szintén fontos adalék diákjaink természettudományos élményeihez Bethlen Mihály hágai találkozása 1694-ben Christiaan Huygensszel, aki egy olyan szerkezetet mutatott neki, mely öröknaptárszerűen szemléltette a bolygók mozgását, és mikroszkópja működését a gyakorlatban is szemléltette.⁸⁴ Miskolczy Szigyártó 1715-ban a leideni egyetemi könyvtárban járva egy, a kopernikuszi világgépet szemléltető makettet tekintett meg.⁸⁵

Szintén sokak érdeklődését keltette fel az idők során a *Hollandia helytartóit* adó Oranje–Nassau dinasztia tagjainak egyes városokba való bevonulása, családi eseményeknek a városok életére gyakorolt hatása. Mivel a korabeli szokások szerint a helytartók hivatalba lépésük alkalmával sok várost bejártak, peregrinusainknak számos esetben volt alkalma ezeket a népünnepélyszerű eseményeket megélni. Pétsi Péter ezekért az

⁷⁹ BOZZAY Réka: *Die Peregrination ungarländischen Studenten and der Universität Leiden, 1595–1796*, Bp., MTA Egyetemtörténeti Albizottsága, ELTE Levéltára, 2009 (Felsőoktatástörténeti Kiadványok, Ú. S., 8), 177–181. Lásd még BUJTÁS László Zsigmond: Új adatok a Komáromi Csipkés-Biblia történetéhez (1715–1719), *Lymbus MTK* 15(2018), 386–387.

⁸⁰ A' szabados tudományoknak mesteréhez, philosophiának doktorához, Helvética Confessiön lévő szathmári szent gyülekezetnek kegyes prédikátorához, azon dioecesisben lévő tiszteletes atyjafiaknak érdemes eseresztjéhez, tiszteletes és tudós Vári Mihály uramhoz, [...] vizagstáló levele APÁTI Miklósnak, minap' varannai, most a' nemes lasztózi eklésiának prédikátorának nemes Zemplén Várme-gyében, in VÁRI Mihály: *Thabera, az-az, Istennek olyan meggyulladott tüze, mellyet az égből hirtelen botsátott [...] Vári Kristinára*. Kolozsvár, Telegdi Pap Sámuel, 1716, 91.

⁸¹ DÚZS, i. m., 50.

⁸² SZATHMÁRI PAKSI: i. m., 238.

⁸³ *Egy erdélyi gróf*, 139.

⁸⁴ BETHLEN Mihály: i. m., 106.

⁸⁵ DÚZS, i. m., 50.

eseményekért láthatóan rajongott, mert minden olyan alkalmat feljegyzett, amikor csak a helytartói család valamelyik tagját látta vagy róluk valamilyen hírt hallott.⁸⁶

A vásári látványosságok, az ottani kuriózumok megtekintése már az eddigi közleményekből is ismert volt, ahogy az is, hogy diákjaink ott előadott komédiákat is láttak. Az ennél színvonalasabb *színházi előadások*, operák mint idegen jelenségek leírása elvétele polgári származású naplóiíróinknál, így például Miskolczy Szigyártó Jánosnál is megtalálható,⁸⁷ leginkább azonban főúri peregrinusainknál, főként Teleki Józsefnél érhető tetten, aki többször volt tanúja holland és francia opera- és balett-előadásoknak, és ott szerzett nem mindig pozitív benyomásait rögzítette is.⁸⁸

Diákjaink számos, számukra *kuriózumnak* tűnő jelenséget is feljegyeztek. Zilai Sámuelnek 1783-ban az tűnt fel, hogy Utrechtben a város lakói mindennap „exercaltatnak”, vagyis a polgári gyakorlat korabeli fajtáját művelik arra az esetre, ha a várost támadás érné.⁸⁹ A 18. században többen is felfigyeltek arra, hogy Hollandiában milyen gyakran használják az ágyúkat és a petárdákat, vagy harangoznak az ország helytartói család valamely tagjának születésekor, halálakor, vagy abból az alkalomból, hogy valamelyik városba bevonultak.⁹⁰ Pataki Sámuel 1722-ben azt jegyezte fel, hogy a hollandok úgy segítik a seregléyek és a verebek fészrakását, hogy a házak falára és a malmokba edényeket akasztanak.⁹¹ Pétsi Péter 1759-ben azt figyelte meg, hogy az országban a mészárosok a szarvasmarhát a házuknál darabolják fel és onnan viszik a piacra, és azt is, hogy a kutyákra is ruhát adnak.⁹²

Az idegenség felismerése és rögzítése

Jankovics József az idegenség felismerésével kapcsolatban a saját tapasztalaton alapuló ítéletalkotás fontosságát hangsúlyozta,⁹³ míg Bozzay Réka joggal mutatott rá arra, hogy az idegenségélmény azért nem mutatható ki mindegyik forrásban, mert peregrinusaink közül nem mindegyik látta szükségesnek az eltérő kulturális környezettel való alaposabb megismerkedést, hanem inkább egymás társaságában töltötték az időt, így a hollandokkal viszonylag kevés kapcsolatuk volt.⁹⁴ Kármán Gábor és Rizsányi Attila szerint az idegenség felismerése és rögzítése leginkább abban a módszerben érhető tetten, amikor a szemlélő az idegenként felismert jelenséget korábban látott dolgokhoz hasonlítja. Ennek két fajtája van: az egyiknél a peregrinus egy adott várost, épületet vagy ruhaviseletet a külföldi útján korábban látottakhoz hasonlítja, a másikonál a lá-

⁸⁶ PÉTSI, i. m., ff. 15r, 38v, 48v, 65r.

⁸⁷ DÚZS, i. m., 50–51.

⁸⁸ *Egy erdélyi gróf*, 130, 133, 136, 146.

⁸⁹ Deé Nagy: i. m., 264

⁹⁰ PÉTSI, i. m., f. 54v; SZILÁGYI: i. m., 74.

⁹¹ PATAKI: i. m., [7].

⁹² PÉTSI: i. m., f. 47r.

⁹³ JANKOVICS: i. m., 561.

⁹⁴ BOZZAY: i. m., 182.

tottakat otthoni dolgokkal veti össze.⁹⁵ Az előbbi szerző a 17. század tekintetében azt találta, hogy utazóink az általuk látottakat leginkább már korábban látott, külföldi dolgokhoz hasonlítják, illetve azon kevés példánál, ahol a látottakat otthoni dolgokkal vetik össze, akkor az nem tartalmaz értéktételeket,⁹⁶ míg az utóbbi Bethlen Miklóssal kapcsolatban arra jutott, hogy a két módszer nála is megtalálható.⁹⁷

A megelőző század viszonylag kevés számú forrásával szemben a nagyobb mennyiségben fennmaradt 18. századi forrásokban már jobban tetten érhető az idegenség felismerése és rögzítése, sőt a fenti módszereken kívül számos egyéb is megfigyelhető. Ennek egyik legkézenfekvőbb formája, amikor a szemlélő mondatát az „itt az a szokás” fordulattal indítja, amivel eleve jelzi, hogy az otthonitól eltérő jelenséget rögzít. Somody István Rotterdam kapcsán 1789-ben a következőt írja: „Itt ez a szokás vagyis, hogy vasárnaponként 11 óráig, míg a Templomokban az Isteni tisztelet el nem végeződik, a kapukon senkit, ki vagy be a városba nem eresztenek különben, hanem fél stuiverért.”⁹⁸ E módszer egyik változata, amikor a naplóíró az idegen jelenséget a szokás szó elé tett helynévi jelzővel szemlélteti. Szilágyi András 1712-ben Leeuwardenbe érkezve jegyzi meg, hogy „ehetnének volt, de a frisiai szokas szerént vatsoránk bizzony szűk volt”.⁹⁹

Az idegenség úgy is rögzíthető, ha az országot és annak lakóit pozitív vagy negatív jelzővel illetik. Sófalvi József 1773-ban írja Teleki Sámuelnek, hogy Chernák László deventeri tanári kinevezése „utat nyitott arra, hogy novo et inaudito exemplo egy Ref. Magyar is Professorságot érjen a Tudós emberekkel bővülő Belgák között”.¹⁰⁰ Ugyanez a módszer alkalmas volt a negatív benyomások megörökítésére is. Teleki Sámuel jegyezte fel 1761-ben Leiden felé tartva, hogy „a gonosz hollandus fogadás is meghúza, mert a kis kenyérért, kevés vajért és sajtért 1 forint s hat stübert ránta”.¹⁰¹

Egy másik módszernél a szemlélő az országról egy pozitív-negatív ellentéppárral alkot véleményt. Csehi András 1648-ban így jellemezte Hollandiát: „Ez az ország Istennek hála mind szép s mind pedig békeséges és sokféle gazdagsággal ékes, de egy nagy fogyatkozás van benne, mert igen kevés avagy ugyan semmi barátság nincs benne, e világon minden marczona dologért, csak egy utcának megmutatásáért is mindjárt egy vagy két pinzt akarnak kérni, hát egy derekas szükségés dologban miképen szolgálnának fizetés nélkül!”¹⁰² Szintén ellentéppárral, de áttételesen fejezi ki negatív benyomásait 1784-ben Zilai Sámuel hazaindulása előtt: „...

⁹⁵ A rend kedvéért megjegyzendő, hogy ha például egy szerző Amszterdam nagyságát Bécshez és Párizshoz hasonlítva kívánja érzékeltetni, nehezen kérhető tőle számon a hazai példákkal való összevetés, hiszen itthon nem volt olyan nagyságú város, mellyel összevethető lett volna.

⁹⁶ KÁRMÁN: i. m. 79–80.

⁹⁷ RIZSÁNYI: i. m., 146–147.

⁹⁸ SOMODY: i. m., f. 52r.

⁹⁹ CZIBULA: i. m., 145.

¹⁰⁰ Sófalvi József Teleki Sámuelnek. Leiden, 1776. febr. 13. MNL OL, P 661, 43. cs.

¹⁰¹ Gróf Teleki Sámuel, 75.

¹⁰² THURZÓ Ferenc: *A nagybányai ev. ref. főiskola (Schola Rivulina) története 1547–1755*, Nagybánya, Morvay Nyomda, 1905 (Művelődéstörténeti Értekezések, 13), 141.

mindjárt abba járok, hogy ebből a' nedves ugyan de nékem igen száraz országból haza felé induljak".¹⁰³

A korábban otthon és külföldön látottakhoz való hasonlításra a 18. században is számos példa akad. Pétsi Péter például 1759-ben ezt írja be naplójába: „...korábban Hágában és Ultrájektumban, edj Tullipánt virágotskáért, minémü a Magyar földön a szegényebb s koldús ember kertetskéibenis bőven vagyon, örömet s jo szivel meg adott a Belga negyven [ezer], id est 40.000 forintokat”¹⁰⁴ – nem tudván, hogy nyilván egy különleges fajtáról lehetett szó.¹⁰⁵ Az idézetből az otthon látottakkal való látszólagos azonosság ellenére a másság iránti értetlenség tűnik ki. A korábbi külföldi tapasztalatokkal való összevetésre jellemző példa Miskolczy Szigyártó János feljegyzése 1715-ből, aki Hága bemutatására még egy szójátékot is alkalmaz: „Ez a falu, mellynek neve Hága, egy szóval nagyságára Amsterdamon és Rotterdamon kívül, minden egyéb Belgiumi helyeknek, városoknak, szépségére penig minden eddig tőlem látott helyeknek valóban eleibe hága.”¹⁰⁶

Az otthon látottakhoz való hasonlítás kapcsán érdemes kitérni a Kármán Gábor által alkalmazott „alárendeltség-érzet” fogalomra, melyen azt értette, hogy a peregrinus a külföldön látott pozitív idegen jelenség és a hazai állapotok közötti különbséget felismeri, majd ez követően explicit módon megfogalmazza, hogy annak megvalósulást itthon is szívesen látná. Kármán a 17. század kapcsán erre egyetlen (angol vonatkozású) példát talált.¹⁰⁷ A 18. században Hollandia esetében is hasonló a helyzet: nem találni olyan példát, amelyben az élmény részese szavakban is megfogalmazná, hogy a pozitívnak ítélt élmény itthoni megvalósulását kívánná. A teljesség kedvéért megjegyzendő, hogy a 18. századból egyetlen olyan példa akad, mely a kint látottak alapján a „fölerendeltséget” jeleníti meg. Amikor Teleki József 1760-ban Leidenből ellátogatott egy közeli faluba, és megnézte az ottani vásárt, rosszállólag jegyzi meg: „alábbvaló volt ez akármicsoda nálunk levő falusi vásárnál”.¹⁰⁸

Az idegenség rögzítésének még egyértelműbb megjelenési formája, melynél a szerző a mondatait a belgák, hollandok népnévvel vagy a Belgium, Hollandia földrajzi nevekkal kezdi, formálisan is kifejezve, hogy az otthoniaktól elérő jelenséget jegyez le. Keresztesi József jegyezte fel, hogy a „Németek is, de kivált a' Belgák olly bámészok, hogy a legkisebb dolgon is tsudalkoznak”.¹⁰⁹ Teleki József szerint „a hollandusok, mint rendszerint... kommunió napján nem mennek játéokra, melyben kegyességek nagy jelét adják”.¹¹⁰ Keresztesi a tudományok ottani helyzetét így mutatja be: „Belgium a' tudományoknak fészke és szülő anyja. Sehol a' tudományt és tudós embereket nem

¹⁰³ DEÉ NAGY: i. m., 270.

¹⁰⁴ PÉTSI: i. m., f. 39v.

¹⁰⁵ Az eset Pétsi szerint a feljegyzése előtt „tiz esztendőkkal” történt. Mivel az ún. tulipánmánia a 17. század 30-as éveinek volt tipikus jelensége, nem tudni, hogy Pétsi nem értette-e félre az évszámot.

¹⁰⁶ DÚZS: i. m., 51.

¹⁰⁷ KÁRMÁN: i. m., 79.

¹⁰⁸ *Egy erdélyi gróf*, 138.

¹⁰⁹ Keresztesi József akadémiai utazása, *Theologiai Szemle* 9(1935/1–6), 147.

¹¹⁰ *Egy erdélyi gróf*, 147.

tudják olly érdemek szerént betsülni, mint itt”.¹¹¹ Pétsi Péter azt figyel meg, hogy „Hollandiában az Házak többire szönyegekkel egészszen be vadnak fedve”.¹¹²

Az idegenség rögzítésének formailag leginkább kézzel fogható formájánál a külföldön járó útinaplójában az események menetébe ágyazva külön bekezdéseket szentel az országban látottaknak. Így járt el Somody István, aki többek között a gátakról, zsilipekről, csatornákról, a hollandok étkezéséről, temetkezési szokásairól és a vallási viszonyokról írt feljegyzéseket.¹¹³ E módszert Keresztesi József dolgozta ki leginkább, aki rendszerező igénnyel oldalakon át ismerteti Hollandia földrajzi fekvését, állambe rendezkedését, oktatását, az ott gyakorolt vallásokat, a nép szokásait stb.¹¹⁴

Az idegen jelenségek naplójukban való megörökítése mellett többen is fontosnak tartották, hogy a látottakról – ha volt – valamilyen kész, nyomtatott anyagot hozzanak magukkal. Bethlen Mihály például 1693-ban Leidenben járva a hortus botanicus katalógusát vette meg,¹¹⁵ míg Miskolczy Szigyártó János 1715-ben az előbbi mellett az ottani theatrum anatomicum jegyzékét és a loosduineni templom nevezetes síremlékén található sírvers nyomtatott változatát is megszerezte magának.¹¹⁶

Idegenségérzet

Az idegenségérzésnek van egy köznapi értelemben vett formája az is, mely arra utal, hogy valaki idegen helyen idegennek, idegenül érzi magát, erre a továbbiakban – a korábban tárgyalt idegenségélménytől való megkülönböztetés céljából – idegenségérzetként utalok.

Ennek konkrét megnyilvánulási formáinak bemutatása előtt érdemes diákjaink egyik első külföldi élményére kitérni, amikor is itthoni ruházatukat általában már Bécsben „német köntösre” cserélték. A témával korábban már foglalkozott a szakirodalom. Jankovics szerint az idegen ruha felvételének célja az „igazi én” elrejtése volt,¹¹⁷ Kármán a német köntös készíttetését azon tényezők közé sorolja, melyek peregrinusaik idegenségérzetét növelhették,¹¹⁸ míg Rizsányi az idegen ruha felvételét Bethlen Miklós részéről a „saját” és „idegen” felismeréseként, az idegenhez való alkalmazkodásként értelmezi.¹¹⁹

A német köntös felvételének célja a Hollandiába és más országokba indulóknál nem feltétlenül magyar identitásuk elrejtése volt, hiszen, mint közismert, a külföldi egyetemeken sokan éppen azért jutottak ösztöndíjakhoz, támogatásokhoz, mert ma-

¹¹¹ Keresztesi József akadémiai utazása, i. m., 144.

¹¹² PÉTSI: i. m., f. 52r.

¹¹³ SOMODY: i. m., ff. 50r, 63r, 73v–74r, 83v–84v, 86r–87v.

¹¹⁴ Keresztesi József akadémiai utazása, *Theologiai Szemle* 10(1934/4–6), 339–341; 11(1935/1–6), 144–148.

¹¹⁵ BETHLEN Mihály: i. m., 45.

¹¹⁶ DÚZS: i. m., 50.

¹¹⁷ JANKOVICS József: Régi magyar irodalmunk „viseletképe”, in JANKOVICS József, GALAVICS Géza (szerk.): *Régi erdélyi viseletek. Viseletkódex a XVII. századból*, Bp., Európa, 1990, 9.

¹¹⁸ KÁRMÁN: i. m., 78.

¹¹⁹ RIZSÁNYI: i. m., 146.

gyarok voltak. A ruhadarab viselése peregrinusaink részéről alkalmazkodás volt a nyugat-európai viselethez, törekvés idegenségük elfedésére.¹²⁰ Ennek ellenére voltak olyan diákjaink, akik a köntös elkészíttetéséhez szegénységük miatt útközben honfitársuktól kölcsönt voltak kénytelenek felvenni,¹²¹ sőt olyanok is, akik nem tudtak idegen ruhát csináltatni maguknak. Vajna Miklós 1723-ban Franekerből arról tudósítja Teleki Sándort, hogy „német köntösömnek nem létele miatt Lejdában nem mehettem”,¹²² vagyis nagyon is tisztában volt a ruhaváltás fontosságával. Az alkalmazkodási kényszer hatása alatt diákjaink olykor akaratlanul is túlteljesítettek. 1697-ben például néhány debreceni diák olyan elegáns ruhában érkezett Franekerbe, hogy a többi magyar attól félt: elvesztik addigi, szegénységük miatt kapott kedvezményeiket.¹²³

A Hollandiába tartó Teleki Pál Odera-Frankfurtban azt hallotta az ottani professzoroktól, hogy „minden Nemzetnek teste állása igen maga köntösehez képest vágjon. Azért mivel most le vetette a magyar köntöst az Vrfi és új köntösben öltözött, a testének állásánakis máskeppen kell állani etc”. Konkrét adatok bizonyítják, hogy ez az „átlényegülés” nem mindig járt sikerrel. Amikor Johannes Braunius groningeni professzort feltehetőleg a 18. század elején magyar diákok már „beöltözve” felkeresték, a holland tanár az idegen ruházat ellenére is rájött, hogy magyarokkal van dolga.¹²⁴ A köntös viselésének az előbbivel ellentétes hatására jó példa Bethlen Miklós és Jászberényi Pál londoni találkozása 1663-ban. Az előbbi szerint az idegen köntös annyira felismerhetetlenné tette őket, hogy ha korából nem ismerték volna, fel sem ismerték volna egymást.¹²⁵

A kényszerű ruhaváltás kellemetlenségét az is fokozta, hogy az idegen ruhadarab kevésbé védett a hideg ellen, mint a megszokott magyar ruha. Akinek volt rá pénze, annak pótlólag még számos kiegészítő ruhadarabot kellett vásárolnia, de a pénzhiánnyal küszködőknek, köztük Székelyhidi Nethlebius Mihálynak 1741-ben csak annak megörökítése maradt, hogy a „kegyetlen télben mit nem szenvedett ebben a’ hitván Német hettzikében a’ szegény Magyar legény”.¹²⁶

A fenti adatok azt mutatják, hogy a német köntös az eddigieknél feltételezetteknél jóval fontosabb szerepet játszott diákjaink idegenségérzetében. Az idegen ruhadarab és peregrinusaink magyar identitása között sajátos ellentmondás feszült, és komfortérzetükre is hatva nyilvánvalóan egész kintlétük során frusztrálólág nehezedett rájuk, már csak azért is, mert szűkös anyagi eszközeikhez képest már útjuk elején nagy költ-

¹²⁰ Jól mutatja ezt az általános törekvést Bethlen Miklós esete is, aki Velencében francia köntöst volt kénytelen felvenni, mert úgy érezte, magyar köntöse miatt megbámulják. Vö. BETHLEN Miklós: i. m., 209. Idézi RIZSÁNYI, i. m., 146.

¹²¹ FONT: i. m., 279.

¹²² HOFFMANN: i. m., 247.

¹²³ FONT: i. m., 177. Idézi JANKOVICS: Régi magyar irodalmunk „viseletképe”, 9.

¹²⁴ HERMÁNYI DIENES: i. m., 300.

¹²⁵ BETHLEN Miklós: i. m., 192.

¹²⁶ HOFFMANN: i. m., 268.

ségbe kellett verniük magukat miatta.¹²⁷ Nem véletlen tehát, hogy a német köntös csináltatását szinte valamennyi peregrinusunk feljegyzi, sőt Szilágyi Mihály 1772-ben az is fontosnak tartotta, hogy részletekbe menően megörökítse, milyen ruhában indult el Kunhegyesről, és milyen ruhadarabokat vásárolt Bécsben.¹²⁸

Annak ellenére, hogy a német köntös felvétele mintegy felütésként alapvetően meghatározta diákjaink mindennapos közérzetét, volt azért néhány alkalom, amikor azt az idegen környezetben is volt alkalmuk letenni, és magyar ruhájuk felvételével – hacsak időlegesen is – feloldani az említett ellentmondást, megszüadulva a mindennapos identitászavartól. Amikor 1747-ben a IV. Vilmos néven Hollandia helytartójának választott Willem Karel Hendrik Friso herceg bevonult Utrechtbe, akkor az ünnepi alkalmon a hat magyar diák közül ketten magyar ruhában vettek részt.¹²⁹ Hasonló eseményben volt része Szilágyi Mihálynak, aki a 1773-ban a Franekerbe bevonuló akkori holland helytartót, V. Vilmost köszöntő ünnepségen szintén magyar ruhában vett részt, sőt feljegyzése szerint a magyar diákok őrizték annak az épületnek a bejáratát, melyben az ünnepséget követő rendezvényt tartották.¹³⁰

Az idegenségérzetet néhányan már az országba érkezéskor megtapasztalták. Szilágyi András például 1712-ben azt jegyezte be a naplójába, hogy „Dokkumban, hol igen nagy sereg gyermek ’s ember mint a bolondok úgy késérgettek, tsudálván, mitsoda nemzetek vagyunk”.¹³¹ Hasonló élményben volt része 1714-ben Miskolczy Szigyártó Jánosnak is Arnhem közelében: „Itt még azt sem várták, hogy a városba bé mennyünk, már tsudánkra Férfiak, Asszonyok s Gyermekek ki gyülekeztenek”.¹³² (Ezeknél az eseteknél fordított idegenségélményről beszélhetünk, mivel a hollandok benyomásait rögzítik a magyarokról.)

A megérkezés után peregrinusaink az idegenség érzését először érthetően az érzékszervekre ható tapasztalataik alapján élték meg. Az itthonitól eltérő, szinte állandóan nedves-párás levegő, a kályhák hiánya, annak megtapasztalása, hogy a Hollandiában akkortájt használt, csekély fűtőértékű tüzelőanyag, a törf nem sok meleget ad, sokaknak keserítette meg az életét. A korábban említett Székelyhidi Nethlebius azok közé tartozott, akinek drágasága miatt a törf beszerzése is gondot okozott, ezért 1741-ben ezeket a keserű szavakat vetette papírra: „...én, mikor még ettem-is, a’ kesztyűt kezemről le-nem tettem, még-is minden újjaimat úgy meg-sanyarította, ’s ki sebesítte a’ hideg, hogy az egész nyáran meg-nem gyógyulhattanak; hanem ez a’ tél-is ott érte kezeimen a’ sebeket”.¹³³

¹²⁷ Szilágyi Sámuel 1739-ben Leidenből arról tudósítja apját, hogy német öltözete az összes tartozékkal, kiegészítővel együtt száz rajnai forintba került. Vö. SZABÓ: i. m., 151.

¹²⁸ SZILÁGYI: i. m., 167.

¹²⁹ SEGESVÁRY Lajos: *Magyar református ifjak az utrechti egyetemen 1636–1836*, Debrecen, Városi Nyomda, 1935 (Theologiai tanulmányok, 44), 67.

¹³⁰ SZILÁGYI: i. m., 68.

¹³¹ CZIBULA, i. m. 145. Idézi BOZZAY: *Wie sahen sie einander?*, 188.

¹³² DÚZS: i. m. 48.

¹³³ HOFFMANN: i. m., 268.

A fizikai érzékelésen túli lelki tényezők között említhetjük azt a tényt, hogy néhányukat külföldön érte szüleik, rokonuk halálhíre, de azok temetésére nem tudtak hazajönni.¹³⁴ Peregrinusaink mindennapos pénztelensége közismert – ennek egyik legkellemetlenebb fajtája az volt, mikor a kinti bujdosást-szenvedést már igencsak maguk mögött hagyták volna, viszont pénzhiány miatt hónapokig nem tudtak elindulni hazafelé.

Diákjaink idegenségérzetét tovább fokozhatta az a számos alkalom, amikor „idegenségük” miatt szenvedtek hátrányt, vagy emiatt érezték úgy, hogy kihasználják őket. Somody István 1789-ben például azt sérelmezte, hogy alig egy-két óras csomagmegőrzés és némi élelem vétele után a fogadós annyi díjat számolt fel, mintha az éjszakát is ott töltötték volna.¹³⁵ Azt is nehezményezte, hogy egy holland hajós, aki a menetrend szerinti városközi hajójáráthoz szállította őket, szándékosan lassan haladt, hogy többet kérhessen tőlük, nem törődve azzal, hogy emiatt lekésik a másik hajót.¹³⁶ Ezek után nem csoda, hogy ilyen következtetésre jutott: „A’ Belgák egymáshoz igen jók, de az idegen utas eránt minden könyörületesség nélkül valók, az honnan a’ mint tsak lehet meghuzzák”.¹³⁷

Az idegenségérzetet növelő másik fontos tényező lehetett, amikor peregrinusaink kifejezetten magyarságuk miatt kaptak szemrehányást, vagy emiatt vonták kérdőre őket. Ennek kellemetlen voltát fokozta az is, hogy ezt diákjaink *alárendelt* helyzetben élték meg. Korábban már volt szó arról, hogy a magyar gyomornak szokatlan holland ételek és étrend miatt többen külön „magyar módra” főztek vagy főzettek maguknak. Voltak azonban olyanok, akik még tapasztalatlanok lévén, erre a lehetőségre nem jöttek rá. Egy korabeli anekdota szerint a leideni Staten College vezetője, ahol egyébként a diákok bentlakásos rendszerben tanultak, és étkezés is járt nekik, felindultan kérdezte a magyarokat: talán azt kívánják-e, hogy Magyarországról hozassanak nekik szakácsnőt.¹³⁸

Hasonlóan kellemetlen érzés lehetett, amikor holland tanáraik egymás közötti, vallási természetű vitáikba magyarságuk miatt vonták be őket, főleg ha emiatt későbbi otthoni karrierjük is veszélyben forgott. Antonius Driessen groningeni teológiai professzor 1734-ben azzal vádolta meg franekeri tanártársát, Herman Venemát, hogy remonstráns nézeteket vall, és tanait magyarországi és erdélyi diákjai között is terjeszti. A groningeni tanár Rétyi Istvánt és Szombati Gergelyt, Venema két volt tanítványát egyenesen az egyetem szenátusa elé idéztette, számos kérdést téve fel nekik, melyek többek között arra irányultak, hogy mennyiben érhető tetten Venema hatása korábbi tanítványai révén Erdélyben. Annak ellenére, hogy a magyar diákok kijelentették: a magyarországi és erdélyi református egyház mindent megtesz a református

¹³⁴ Pétsi Péter 1756-ban apja haláláról csak a haláleset után négy hónappal értesült. Vö. PÉTSI: i. m., f. 42r.

¹³⁵ SOMODY: i. m., f. 74r.

¹³⁶ Uo., ff. 64v–65r.

¹³⁷ Uo., f. 87v.

¹³⁸ HERMÁNYI DIENES: i. m., 443–444.

vallás védelmében, reverzálist kellett adniuk, melyben kijelentik, hogy elhatárolódnak a remonstráns nézetektől.¹³⁹

Végül szintén érzékenyen érinthette diákjainkat, ha a kinti körülményekhez való sikertelen alkalmazkodásuk miatt gúnyolták ki őket. Somody István 1789-ben jegyezte fel, hogy mivel a kalapján a mindenki által kötelezően viselendő narancsszínű szalag, a holland helytartó jelképe, rosszul volt feltűzve, a gyerekek két városban is kinevették.¹⁴⁰

Az idegenségérzetet csökkentő tényezők

Az idegenségérzet csökkentésének legkézenfekvőbb módszerei a közös szálláson való lakás, az idő közös mulatása (iddogálás) a honfitársakkal, és az ország nevezetességeinek együttes megtekintése voltak.

A rendelkezésünkre álló szövegek szinte mindegyikében kulcsszó a „magyarok szállása”, amit az adott városba való megérkezés után minél előbb meg kellett keresni. A korábban kint jártak ajánlása biztosságot adott, és a „biztos pont” nyilvánvalóan csillapította az idegen országba való érkezés sokkját, főleg, ha a megérkezést a tengeren megélt halálfélelem előzte meg.

A közösségi alkalmakra számtalan példa van a diákjaink által hátrahagyott feljegyzések között. Az egyik legjellemzőbb példa erre a Franekerben tanuló Szilágyi Mihály naplója, melyben csak úgy sorjáznak azok az alkalmak, melyek kapcsán a magyar diákok összejöttek, amikor egyikük – korabeli kifejezéssel – „áldomást adott”, hol annak öröme, hogy szerencsésen megérkezett az egyetemi városba, hol azért, mert névnapja volt, vagy valamelyik honfitársuk doktori címet szerzett, vagy egyszerre két alkalom, a karácsony másnapjára eső István névnap öröme.¹⁴¹

Az előbbieknél emelkedettebb alkalmak voltak a külön a magyarok számára tartott istentiszteletek.¹⁴² Közismert, hogy Utrechtben a magyar diákok az ottani angol egyházköziség tagjai voltak, ahol latinul folyt a szó, és úrvacsorához is ott járultak. 1722-től diákjaik az egyetem épületének felső auditoriumában kaptak lehetőséget arra, hogy magyar nyelvű istentiszteletet tartsanak.¹⁴³ Somody István például feljegyezte, hogy 1790 húsvétján diáktársai előtt magyarul prédikált,¹⁴⁴ sőt fennmaradt az ottani magyarok imádságának szövege is.¹⁴⁵ Kevésbé ismert, hogy Utrecht mellett Franekerben is folytak magyar istentiszteletek. 1777-ből maradt fenn az ottani

¹³⁹ BOZZAY Réka: Magyarországi diákok hollandiai teológiai tanulmányai levéltári források tükrében, *Gerundium* 8(2017/1), 169.

¹⁴⁰ SOMODY: i. m., ff. 77v–78r.

¹⁴¹ SZILÁGYI: i. m., 52, 54, 56, 62, 63.

¹⁴² Érdekes lenne tudni, hogy ezeken az alkalmakon a német köntöst vagy magyar ruhájukat viselték-e.

¹⁴³ SEGESVÁRY: i. m., 66.

¹⁴⁴ SOMODY: i. m., f. 83v.

¹⁴⁵ KÉRESZTESI József naplója. *Krónika Magyarország polgári és egyházi közéletéből a XVIII-dik század végén*, kiad. S. HOFFER Endre, Pest, Ráth Mór, 1868, 12–15.

egyetemi templomban tartott néhány ilyen istentisztelet időpontja,¹⁴⁶ és ugyanazon forrás őrizte meg az ottani magyarok imádságának szövegét is.¹⁴⁷ A franekeri magyar istentiszteletek létezését Szilágyi Mihály naplójának adatai is megerősítik, mivel feljegyzi, hogy 1772 karácsonyának második napján egyik diáktársa, Kovács István, a következő év húsvétján pedig ő maga is prédikált.¹⁴⁸

Az idegenségérzet leküzdésében sokat segíthetett a szállásadókkal való jó viszony kialakítása és a kinti szokásokhoz való alkalmazkodás. A rendelkezésre álló forrásokban számos holland szállásadó neve maradt fenn, akiket a „magyarok (igen) jó gazdája”-ként emlegetnek.¹⁴⁹ Szilágyi Mihály franekeri tartózkodása során követte a szokásokat is, például év elején megadta szállásadójának és annak személyzetének az újév köszöntése címén szokásos összegeket, ugyanakkor rendkívül szívélyes viszonyba került szállásadójával és annak családjával, amit az is mutat, hogy a család szinte valamennyi tagja beírta nevét a magyar diák naplójába, a gazda pedig gyermeke születésekor „áldomást adott” Szilágyinak, aki 1773. január 1-jén maga farigcsálta holland verssel kívánt boldog újévet a háziaknak.¹⁵⁰

Szintén enyhíthette peregrinusaink idegenségérzetét, ha a hollandok segítőkészségét tapasztalták. Ebben a legnagyobb szerepet az intézményes, az egyetemek által a magyarok számára biztosított igazán nagyvonalú ösztöndíjak játszották. Pántzél Pál ritka kivételként azért idézte fel szívesen leideni éveit, mert úgy érezte, idegenként kap nagy segítséget: „Áldott Hollandia! miként közölte ez nagy szívűségét a szegény idegenekkel!”¹⁵¹ Hasonlóan intézményes és rendszeres anyagi támogatást nyújtottak a leideni és az amszterdami református egyházak is.¹⁵² Az ösztöndíjak mellett fontos segítség volt az is, hogy Utrechtben az egyetem jóvoltából a magyar diákok a 18. században ingyen jutottak magyar Bibliához.¹⁵³ Az intézmények mellett egyének segítségnyújtására is számos példa akad. 1759-ben Pétsi Péter például többször is pénzadományt kapott professzoraitól, de ismeretlen utastársától is, és azt is feljegyezte, hogy háziasszonya milyen jó volt hozzá.¹⁵⁴ A szállásadók néha gyakorlati segítséget is nyújtottak: Szilágyi Mihálynak 1772-ben Franekerbe érkezése után házigazdája segítette a német köntös beszerzésében, annak feleségétől pedig újévi ajándékként „egy jóféle fejes gyóltis sebbe való keszekenöt” kapott.¹⁵⁵

¹⁴⁶ NAGY Zsigmond: *A Franekerben tanult magyar diákok imádsága*, *Protestáns Szemle* 29(1917/4–5), 293.

¹⁴⁷ Uo., 294–298.

¹⁴⁸ SZILÁGYI: i. m., 62, 65.

¹⁴⁹ Lásd például PÉTSI: i. m., ff. 30r, 60r.

¹⁵⁰ SZILÁGYI: i. m., 57, 166.

¹⁵¹ PÁNTZÉL: i. m., 97.

¹⁵² Lásd BUJTÁS László Zsigmond: *A leideni református egyház magyarországi és erdélyi pártfoglaltjai (1648–1698)*, *Lymbus MTK* 11(2014), 125–139; Uő: *Az amszterdami református egyház magyarországi és erdélyi pártfoglaltjai (1654–1698)*, *Lymbus MTK* 14(2017), 229–246.

¹⁵³ SEGESVÁRY: i. m., 66.

¹⁵⁴ PÉTSI: i. m., ff. 14r, 23r, 43r.

¹⁵⁵ SZILÁGYI: i. m., 46, 63.

Az idegenségérzet megnyilvánulásai

A fenti sok jószándékú segítség ellenére az otthontól való távollétet, a német köntös viselését, a hazaitól eltérő időjárást, a fogadó ország eltérő szokásait, a nyelvi izoláltságot, a pénzhiányt és azt az érzést, hogy idegenként sokan kihasználják őket, többen nehezen élték meg.

A szerencsésebbek megúszták nyugtalan álmokkal, vagy kiírták magukból az idegenléttel kapcsolatos érzéseiket. Pétsi Péter több álmát is feljegyezte, köztük több olyat is, melyek szülőföldjére, Erdélyre röpítették.¹⁵⁶ 1759 februárjában, amikor már több éve volt távol hazájától, előbb felszakadt belőle a sóhaj: „Felseges Isten, add jó végét keserves bujdosásomnak”,¹⁵⁷ majd néhány hónappal később több versszakos verset írt, melyben magányát, nélkülözését részletezi, kérve Istent, hogy szenvedései ellenére tartsa meg őt hitében:

„Csak hogy erődöt adjad,
S szolgálodat el ne hadjad,
Csendes szível el hordozom,
Csak Hitem el ne fodjon.”¹⁵⁸

Érzékenyebb lelki lakatú diákjainknál viszont az idegenségérzet komolyabb problémákhoz, néhányuknál lelki összeroppanáshoz vezetett. Az 1700-as évek elején a leideni Staten College első hivatalosan felvett magyar hallgatóját, Diószegi Mihályt, mivel az örültség jelei mutatkoztak rajta, majdnem másfél évig kezelték, míg olyan állapotba került, hogy hazaindulhatott.¹⁵⁹ A század második feléből több adat is van arra, hogy a hosszú távollét miatt számos diák lelki egyensúlya megingott. 1753-ban Borsa Gergely Utrechtben odáig jutott, hogy szobája ablakából a háza előtti csatornába ugrott. Miután életét megmentették, és az egyetem hosszabb ideig vállalta lábadozása költségeit, egy Utrechtben állomásozó császári ezred tisztjének gondjára bízta azzal, hogy juttassa vissza hazájába.¹⁶⁰ 1757-ben Balog Ádám küzdött hasonló problémákkal¹⁶¹ – egyik diáktársa szerint „melancholikussa lőn”¹⁶² –, ezért a szomorú végkifejletet megelőzendő az egyetem úgy dönt, hogy két, éppen hazainduló magyar diákra bízta.¹⁶³ A szintén ott tanuló Pétsi Péter naplójában feljegyezte, hogy a „melancholiaba esett” Balog 1759 áprilisában két honfitársával valóban hazaindult.¹⁶⁴ Szathmári Dánielen 1758-ban még Leidenben jelentkeztek a melankólia tünetei,

¹⁵⁶ PÉTSI: i. m., ff. 30v, 31v.

¹⁵⁷ Uo., f. 74r.

¹⁵⁸ Uo., f. 16v.

¹⁵⁹ MIKLÓS Ödön: Magyar diákok a leideni Staten Collegeben, *Theologiai Szemle* 4(1928/5–6), 299–301.

¹⁶⁰ SEGESVÁRY: i. m., 56–57.

¹⁶¹ Uo., 57.

¹⁶² PÉTSI: i. m., f. 46r.

¹⁶³ SEGESVÁRY: i. m., 57.

¹⁶⁴ PÉTSI: i. m., f. 81v.

melyet az ottani egyetem költségére kezeltek.¹⁶⁵ A „maniaba esett” diákkal kapcsolatban a következő évben Pétsi vállalt kötelezettséget arra, hogy diáktársát hazakíséri.¹⁶⁶

Valószínűleg az otthontól való távollét miatti búskomorság okozhatta Csernátoni W. Sámuel halálát is, aki 1787-ben előre eltervelten vetett véget önkézevel életének, mivel előtte végrendeletet is írt.¹⁶⁷ Rajta kívül még számos magyar diák nyugszik holland földben – csak a franekeri Martinikerkben öt diák.¹⁶⁸ Sokuk esetében nem tudni, mi miatt távoztak az élők sorából, de a többiek sorsát nézve joggal feltételezhető, hogy halálukhoz a lelki problémák is hozzájárultak.

Idegenséglélmény és idegenségérzet

17-18. századi hollandiai peregrinusaink idegenséglélményét és idegenségérzetét vizsgálva megállapítható, hogy az idegenként (másként) megélt jelenségek nagy része nem alakította ki bennük az idegenség érzetét. Az itthonitól eltérő építményekkel, jelenségekkel, szokásokkal a szemlélők kulturális tapasztalataikat bővítették, és még a pozitívan megélt jelenségek sem váltották ki belőlük a kulturális alárendeltség érzését.

A negatívként megélt jelenségek közül érthető módon először az érzékszervekkel megtapasztalhatók (nedves éghajlat, fűtés hiánya, eltérő étrend) alakították ki bennük az idegenségérzetet, mely az említettek állandó jellege miatt tartósnak bizonyult. Ezután következtek azok a tapasztalatok, melyek idegen mivoltukban, nemzeti identitásukban érintették diákjainkat. E csoportnál voltak állandó jelenségek (a tapasztalat, hogy idegenként megpróbálják kihasználni őket), de alkalmiak is, amikor magyarként érezték megbántva magukat.

Az idegenség érzetét, mint láttuk, számosan extrém módon élték meg (lelki összeroppanás, öngyilkosság). Velük ellentétben többségben voltak azok, akik a magyarok közösségében kerestek menedéket, és olyanok is, akik több-kevesebb negatív tapasztalatuk ellenére a kinti körülményekhez, szokásokhoz való alkalmazkodással próbálták idegenségérzetüket csökkenteni. Ez sikeres stratégia volt, mert a fennmaradt forrásokból az derül ki, hogy az, aki az utóbbi két módszert választotta, annak naplójában nincs vagy csak kevés a negatív gondolat.

A rendelkezésünkre álló szövegek arról is tanúskodnak, hogy az idegenségérzet megnyilvánulása részben habitustól, részben a kinti körülményektől (ellátás) is függött. Jól mutatja ezt a két már említett, Leidenben tanult diák, Pétsi Péter és Pántzél Pál esete. Pétsi orvostanhallgatóként nem részesült a teológus diákok számára bentlakást és étkezést biztosító ellátásban, Pántzél teológushallgatóként viszont a kollégiumban (Staten College) lakott, és élvezte az ottani juttatásokat. Nem véletlen tehát,

¹⁶⁵ MIKLÓS: i. m., 313.

¹⁶⁶ PÉTSI: i. m., f. 75r.

¹⁶⁷ SEGESVÁRY: i. m., 56.

¹⁶⁸ SOMODY: i. m., f. 76r. Lásd még SARUDI SEBESTYÉN József: Magyar diákok emléke (műemléki vonatkozásokkal) a frizlandi Franekerben, *Acta* (Székely Nemzeti Múzeum, Csíki Székely Múzeum, Erdővidéki Múzeum) 2(1996), 124–125.

hogy az előbbi írta a „bujdosás” szenvedéseit megörökítő, jelenleg egyedülálló verset, míg Pántzél leideni éveit élete legszebb élményeként élte meg.¹⁶⁹

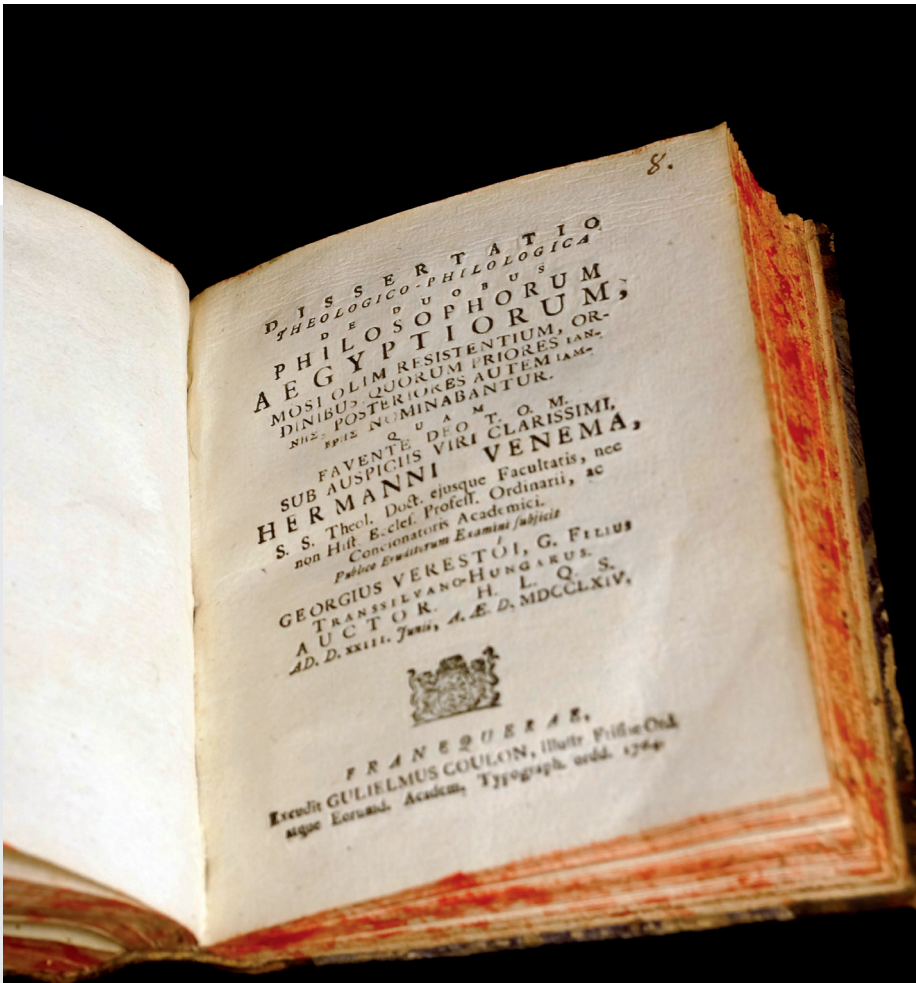
A kép tehát vegyes: a két diák benyomásai a két szélső esetet mutatják, ezek között számtalan átmenet lehetett. Az árnyalatok felfejtése, valamint az idegenségélmény és idegenségérzet közötti további összefüggések keresése későbbi kutatások tárgya lehet.

Zusammenfassung

Das Fremdheitsgefühl ungarischer Peregrini in der Niederlande im 17. und 18. Jahrhundert

In der ungarischen Fachliteratur wurden bisher zahlreiche Stereotype des Fremdheitsgefühls ungarischer Studenten, die in der genannten Periode die Niederlande besuchten, geformt. Der Artikel stellt mehrere neue Aspekte des Fremdheitsgefühls der Studenten vor. Außerdem analysiert er aufgrund der Reisebeschreibungen ungarischer Reisenden, welche Methoden (zB. Vergleichung mit den Umständen in eigenem Lande oder mit dem Erfahrenen unterwegs) und welche sprachliche Form sie bei der Wahrnehmung des Fremden verwendeten. In dem Artikel wird Unterschied gemacht zwischen dem Fremdheitsgefühl und dem Fremdheitserlebnis der Peregrini. Mit dem letztgenannten wird das Gefühl gemeint, das die Umstände, Gewohnheiten usw. eines fremden Landes in dem Reisenden auslösen, wodurch er sich fremd, unverbunden und isoliert fühlt. Ebenso untersucht der Autor die zahlreichen Erscheinungsformen des Fremdheitserlebnisses der Reisenden und behandelt die Frage, ob es zwischen dem als fremd Wahrgenommenen und dem Fremdheitserlebnis der Studenten ein relevanter Zusammenhang zu erkennen ist.

¹⁶⁹ PÁNTZÉL: i. m., 97.

Gyűjteményes kötet 18. századi magyar diákok külföldön megjelent disputációból